

Zomerganzen in de provincie Groningen in 2024 en trends sinds 2015

Kees Koffijberg & Vincent de Boer

Colofon

© Sovon Vogelonderzoek Nederland 2026

Citeren als: Koffijberg K. & de Boer V. 2026. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2024 en trends sinds 2015. Sovon-rapport 2025/138. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Foto's: Kees Koffijberg

ISSN-nr: 2212 5027

Sovon Vogelonderzoek Nederland
Toernooiveld 1
6525 ED Nijmegen

E-mail: info@sovon.nl

Website: www.sovon.nl

Dit rapport is samengesteld in opdracht van de Provincie Groningen

Inhoud

1	Inleiding	4
2	Werkwijze	6
2.1	Organisatie en telperiode	6
2.2	Veldwerk	6
2.3	Gegevensbewerking	8
3	Resultaten	9
3.1	Algemene resultaten	9
3.2	Grauwe Gans	11
3.3	Grote Canadese Gans	15
3.4	Nijlgans	18
4	Samenvatting en conclusies	21
5	Dankwoord	23
	Literatuur	24
	Bijlage 1 Ligging van steekproefgebieden t.b.v. zomerganstellingen in de provincie Groningen in 2016, 2017, 2019 en 2020	26
	Bijlage 2 Verspreiding Soepgans en Brandgans in Groningen tijdens de intergrale telling in juli 2024	27

1 Inleiding

In de provincie Groningen verblijven ook in de zomer grote aantallen ganzen (hierna zomerganzen genoemd). Zomergans-populaties bestaan uit succesvolle broedvogels en hun jongen, mislukte broedvogels, overzomerende (niet broedende) vogels en ruiende ganzen. Een deel van deze ganzen zal van Groningse origine zijn (lokale broedpopulaties), een ander deel eventueel afkomstig uit naburige provincies, of zelfs van over de grens in het aangrenzende Duitsland (ten noorden en oosten van de Dollard, met name concentraties langs de Eems). De aanwezigheid van ganzen in het zomerhalfjaar leidt plaatselijk tot problemen met de landbouw en geeft aanleiding voor discussies tussen landbouwers, jagers, terreinbeheerders en beleidsmakers om eventuele overlast te reduceren.

Om een gecoördineerd beleid ten aanzien van "zomer"- en "winterganzen" te bewerkstelligen sloot de Provincie Groningen in 2023 een ganzenakkoord met alle betrokken provinciale partijen, als vervolg op een eerste Ganzenakkoord in 2014 (o.a. FBE Groningen 2023). Het akkoord is bedoeld om een goede balans te vinden tussen het duurzaam instandhouden van beschermde, van nature voorkomende ganzenpopulaties in Groningen enerzijds, en de landbouwschade die daarmee samenhangt anderzijds. Een belangrijk uitgangspunt voor de uitvoering en evaluatie van het ganzenakkoord is een goede monitoring van de aantallen, de verspreiding en het broedsucces. Deze informatie is belangrijk om na te gaan of de doelstellingen in het ganzenakkoord binnen bereik komen, of dat het beleid zo nodig periodiek moet worden bijgesteld op grond van de verzamelde monitoringgegevens. Deze manier van werken sluit goed aan bij het adaptieve ganzenbeleid dat op de schaal van flyways door het European Goose Management Platform onder het African-Eurasian Waterbird Agreement (AEWA) wordt ontwikkeld (zie o.a. Sørensen et al. 2025), en die inmiddels ook een leidraad vormt voor het ganzenbeleid in Nederland.

Gedurende het winterhalfjaar, van september tot en met maart (in het kustgebied jaarrond) wordt de aanwezigheid van ganzen in Groningen gemonitord met de tellingen die al enkele decennia plaatsvinden in het kader van het landelijke Netwerk Ecologische Monitoring (NEM) (Koffijberg et al. 2019, Hornman et al. 2024). In de zomer voert Sovon in opdracht van de Provincie Groningen sinds 2015 gestandaardiseerde zomerganstellingen uit in Groningen. In tegenstelling tot de tellingen in de winter, die vooral door vrijwilligers worden uitgevoerd, worden deze zomerganstellingen voornamelijk door veldmedewerkers van Sovon gedaan. De maand juli leent zich goed voor een telling van alle aanwezige zomerganzen (Castelijns 2003, van der Jeugd et al. 2006, de Boer & Voslamber 2010). De telling vindt namelijk plaats op een moment dat een aantal soorten nog in de vleugelrui is en niet kan vliegen (Grote Canadese Gans, Brandgans, Nijlgans). Voor Grauwe Gans valt de telling enkele weken na de ruiperiode in mei-juni en hebben de ganzen eventuele ontoegankelijke moerasgebieden weer verlaten zodat ze beter telbaar zijn. Een telling in juli geeft verder een vollediger beeld van de totale omvang van de aanwezige zomerpopulatie dan de broedvogelkarteringen in het voorjaar, omdat bij de juli-telling ook alle niet-broedende vogels worden meegenomen. Doorgaans is het aantal individuen in een ganzenpopulatie in orde-grootte ongeveer een factor 4 groter dan het aantal broedparen (Schekkerman 2012), al zal dit per soort en per regio kunnen verschillen. Vooral in de context van vraagstukken omtrent landbouwschade is het van belang breder te kijken dan

enkel de broedparen, zodat een telling in de zomer beter in de informatiebehoefte voorziet welke soorten en aantallen aanwezig zijn en waar deze verblijven.

De concrete vraagstellingen van de Provincie Groningen luiden:

- Hoe groot is de omvang van de overzomerende populaties ganzen in Groningen, incl. de Nijlgans;
- Hoe zijn de ganzen over het gebied van de provincie verspreid;
- Wat is de trend in aantallen van jaar op jaar, zowel op de schaal van de hele provincie als in afzonderlijke regio's;
- Wat is het jaarlijkse broedsucces en hoe ontwikkelt deze zich in de loop der tijd.

Aanvankelijk was de telstrategie om eens in de drie jaar (2015, 2018, 2021) een integrale telling uit te voeren, met in tussenliggende jaren een telling in de belangrijkste gebieden (steekproefgebieden, zie bijlage 1 voor gebiedsbegrenzing). Het bleek echter dat de informatiebehoefte met steekproeftellingen slechts gedeeltelijk werd afgedekt, zodat vanaf 2022 in overleg werd besloten jaarlijks een integrale telling uit te voeren die de hele provincie afdekt. Deze telling wordt in de grensgebieden afgestemd met vergelijkbare professionele tellingen in Drenthe en Friesland, zodat concentraties langs de provinciegrens tegelijkertijd worden geteld. Naast aantallen worden leeftijdstellingen gedaan van eerstejaars en volwassen ganzen om het broedsucces te bepalen. Deze gegevens worden samengevoegd met die uit andere provincies en gebruikt bij beleidsvoornemens in diverse andere provincies (Schekkerman & Stahl 2022) en voor de jaarlijkse statusrapportage van AEWA voor Brandgans en Grauwe Gans (Sørensen et al. 2025).

De telresultaten worden zo exact mogelijk vastgelegd in het veld (~perceelsniveau), met behulp van een tablet en de app Avimap (zie verder hoofdstuk 2). Op die manier is ongeacht de groepsgrootte een nauwkeurige plaatsbepaling van alle groepen mogelijk en wordt de verspreiding gedetailleerd in kaart gebracht. Eventueel zijn de gegevens naderhand te koppelen aan andere informatie als habitat, gewas en beheer (bijv. m.b.v. de Basisregistratie Gewaspercelen, BRP). Bovendien vergemakkelijkt deze werkwijze de controle en validatie van de gegevens na afloop van de telling.

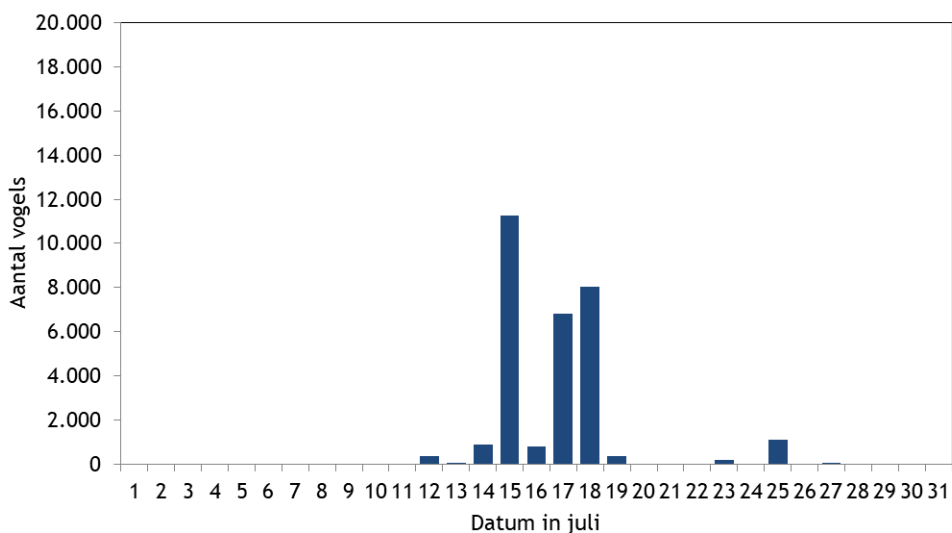
Dit rapport presenteert de resultaten van de zomertellingen in 2024. De resultaten worden vergeleken met eerdere tellingen in juli 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021 en 2022-23 (zie de Boer & Koffijberg 2015, 2016, 2017, 2018, 2020, Koffijberg & de Boer 2021, 2024). Drie soorten (Grauwe Gans, Grote Canadese Gans en Nijlgans) worden uitgebreider toegelicht, van de overige soorten zijn verspreidingsgegevens opgenomen als bijlage.

Naast dit rapport is aan de opdrachtgever na afloop van het seizoen een GIS-bestand geleverd waarin alle in juli 2024 getelde ganzen met de exacte locatie zijn opgenomen.

2 Werkwijze

2.1 Organisatie en telperiode

Bij de zomerganzentelling wordt uitgegaan van de vast begrensde telgebieden, zoals die ook worden gehanteerd bij de ganzentellingen in de winter (Hornman et al. 2023). Bij een integrale telling zoals uitgevoerd in 2024 worden al deze gebieden doorkruist en geteld zodat een dekkend provinciaal beeld ontstaat. De te tellen gebieden worden integraal op alle voorkomende ganzen geteld, grotendeels door met de auto de geschikte habitats af te rijden. Plaatselijk wordt gebruik gemaakt van een fiets of worden gebieden te voet belopen (laatste vooral in stedelijk gebied en in het Lauwersmeer). In het Lauwersmeer wordt bij de telling ook een boot gebruikt om vanaf land moeilijk toegankelijke plaatsen te kunnen bereiken.

Figuur 1. Aantal getelde ganzen per teldatum tijdens de zomerganzentelling in de provincie Groningen in juli 2024.

De telling in 2024 vond voornamelijk plaats op 15 en 17-18 juli. Op deze drie dagen werd 87% van alle ganzen geteld (figuur 1). Ondanks deze spreiding in teldata verwachten we geen dubbel-tellingen of gemiste groepen, omdat gebieden waarvan bekend is dat de groepen ganzen frequent uitwisselen op hetzelfde moment werden geteld. Bovendien zullen eventuele dubbeltellingen en gemiste vogels uitmiddelen.

2.2 Veldwerk

Het veldwerk vond voornamelijk plaats tussen 9:30u en 16:30u, als de meeste ganzen zich concentreren in waterrijke gebieden, daar langdurig verblijven en er goed te tellen zijn. Het omliggende landbouwgebied werd evenwel steeds gecontroleerd op aanwezigheid van groepen ganzen. De opzet van de professionele tellingen in Groningen volgt het landelijk protocol zomertelling ganzen (Landelijke technische werkgroep zomertelling ganzen 2012), dat ook in andere provincies wordt gebruikt bij tellingen die door de Wildbeheerseenheden worden uitgevoerd. De in Groningen in juli 2024 gehanteerde werkwijze week op enkele punten iets af. In stedelijk gebied werden tellingen reeds tussen 8:00u en 9:30u uitgevoerd,

alsmede tussen 18:00u en 21:00u. Ganzen in stadsparken en ander stedelijk groen verblijven namelijk de hele dag in hetzelfde gebied en houden er niet het klassieke ritme op na van in de ochtend en avond foerageren in landbouwgebied en overdag rusten in watergebieden. Deze vogels verblijven de hele dag in het park zelf (deel kan door de vleugelrui niet vliegen) en ze kunnen dan ook eerder of later op de dag goed worden geteld. Voordeel is dan bovendien dat het publieksverkeer doorgaans minder groot is dan midden op de dag en vogels minder snel worden verstoord en op eventueel moeilijker toegankelijke locaties binnen het park verblijven en dan sneller worden gemist.

Gebieden werden met behulp van verrekijker (8-10x) en telescoop (tot 60x) afgezocht op ganzen en de groepen werden, afhankelijk van de groepsgrootte, per individu of tental geteld. Vaak werd een grotere groep twee keer geteld om de juistheid van de telling te bevestigen. Van alle aanwezige ganzensoorten werden de aantallen apart geteld en genoteerd. De tellingen werden in het veld direct op een tablet ingevoerd met behulp van de applicatie Avimap die door Sovon speciaal is ontwikkeld om tellingen in het veld in te voeren. Alleen in het Lauwersmeer worden alle gegevens eerst op papier genoteerd, en pas naderhand ingevoerd in de watervogeldatabase, via de invoerapplicatie op sovon.nl.

Om de ontwikkelingen van de Groningse ganzenpopulatie beter te begrijpen werd tijdens de tellingen een zo groot mogelijke steekproef genomen van het aantal jongen in de groepen ganzen. Hiertoe werden adulten en juvenielen per groep afzonderlijk en individueel geteld en wordt het aantal juvenielen later afgezet tegen de som van adulten + juvenielen (waarmee het percentage juvenielen wordt bepaald, als maat voor het broedsucces). Met een telescoop is het goed mogelijk om de jongen uit het actuele broedseizoen te herkennen (zie Koffijberg 2022). Voorwaarde is wel dat vogels niet te ver weg zitten en de kop en hals goed te zien zijn. De in Groningen gebruikte methode is vergelijkbaar met de werkwijze die al decennia lang in de winter wordt gebruikt om het percentage juvenielen/eerstejaars in groepen overwinterende (arctische) ganzen vast te stellen (Hornman et al. 2024). Het tellen in de zomer is lastiger dan in de winter, omdat op afstand door luchttrillingen de bepaling van de ganzenleeftijden minder makkelijk is dan in de wintermaanden. Voordeel van een telling in de zomer is dat de juvenielen makkelijker te herkennen zijn dan in najaar en winter.

Absoluut gezien zijn deze broedsucces-cijfers (dus het percentage juvenielen) in juli nog een wat optimistische maat voor het uiteindelijke broedsucces, omdat onder de eerstejaars ganzen in hun eerste levensmaanden nog veel sterfte plaatsvindt en bij aanvang van het najaar minder vogels zijn overgebleven (van Turnhout 2003). Dergelijke gegevens kennen dus beperkingen als ze bijvoorbeeld worden gebruikt in populatiemodellen. Maar ze geven wel goed inzicht in de jaarlijkse veranderingen in broedsucces, omdat ze jaarlijks op dezelfde wijze en op hetzelfde moment worden bepaald. Trends in broedsucces worden op die manier door de gegevens goed weergegeven. Door menging van broedvogels en (niet-broed)vogels van elders kan het percentage jonge vogels overigens van gebied tot gebied sterk verschillen (zie ook soortbesprekingen van Grote Canadese Gans en Nijlgans). De steekproef moet dus zoveel mogelijk gebieden bevatten om zowel concentraties broedvogels als niet-broedvogels af te dekken; iets wat in Groningen wordt ondervangen door het integrale karakter van de telling.

Juli 2024 was volgens het KNMI iets koeler dan normaal. Vooral in de eerste helft van de maand viel veel neerslag, juist ook in het noordoosten van het land. De regenhoeveelheden waren hier groter dan normaal. In de telperiode was het overwegend droog en was sprake

van een weerbeeld met normale zomertemperaturen. Tijdens de telling werd geen melding gemaakt van ongunstige telomstandigheden.

2.3 Gegevensbewerking

Afgezien van het Lauwersmeer werden alle waarnemingen direkt in het veld ingevoerd op een tablet of een smartphone met een topografische kaart of luchtfoto als ondergrond (zie paragraaf 2.2). Met behulp van deze basisgegevens werden alle tellingen geüpload in de watervogeldatabase van Sovon (vergelijkbaar met de routine van de wintertellingen). Tijdens de upload van het veld naar de database vindt er reeds een eerste controle plaats van ongewone soorten of extreme aantallen: bij een nieuwe soort voor het telgebied of een aantal groter dan tot dan toe vastgestelde maximum gaat een alert af en moeten de ingevoerde gegevens nog eens extra door de teller worden bevestigd. Voor de gegevens van het Lauwersmeer vond een handmatige controle plaats door de plaatselijke coördinator (N. Beemster). Naderhand is aan de hand van een stippenbestand met alle Groningse waarnemingen nog een handmatige nacontrole op dubbeltellingen en andere onvolkomenheden gedaan, en zijn eventuele vragen met de tellers teruggekoppeld. Vervolgens is een volledig GIS-bestand gemaakt, waaruit de verspreidingskaarten die in dit rapport worden gepresenteerd zijn vervaardigd en de aantallen zijn bepaald. Dit GIS-bestand is in het najaar na de telling ter beschikking gesteld aan de Provincie Groningen.

3 Resultaten

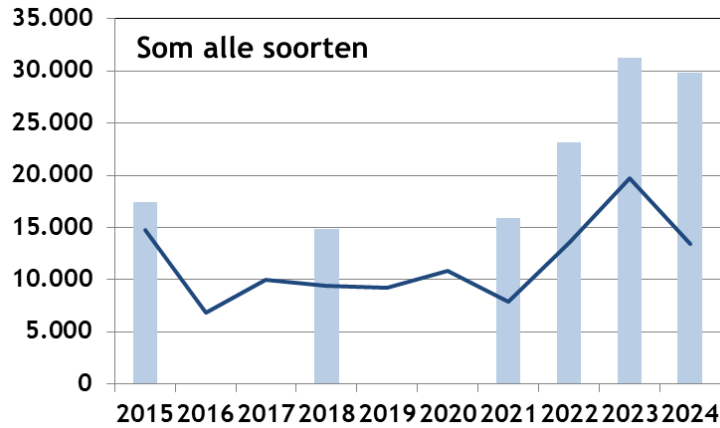
3.1 Algemene resultaten

In juli 2024 werden in de hele provincie Groningen bijna 30.000 ganzen geteld, waarvan 25.707 Grauwe Ganzen (86% van het totaal) (tabel 1). Pas op numeriek grote afstand volgden Grote Canadese Gans (1433) en Nijlgans (1286). Aantallen van betekenis werden verder geteld van Soepgans (611) en Brandgans (797). Het aantal getelde hybriden is klein en maakt minder dan 1% uit van het totaal. Bij Kolgans hebben de weinige individuen vermoedelijk betrekking op achtergebleven wintergasten (niet fitte vogels). Bij Dwerggans, Indische Gans en Keizersgans gaat het waarschijnlijk om vrijvliegende maar ontsnapte vogels.

Het totale aantal ganzen was een fractie minder dan in juli 2023, maar bevestigt wel de structurele toename ten opzichte van de periode 2015-2022 (figuur 2). Deze toename is vooral gevolg van de groei van het aantal Grauwe Ganzen in 2023 en 2024 (vgl. figuur 4). Het is aannemelijk dat deze ontwikkeling ten minste voor een deel wordt gevoed door de toenemende broedpopulatie in de provincie (zie verderop). Figuur 2 laat ook zien dat op grond van de aantallen in de steekproefgebieden in 2024 een afname zou worden geconstateerd, terwijl op basis van de integrale telling de aantallen dus op een vergelijkbaar hoog niveau bleven. Dit bevestigt de herziene strategie om integrale tellingen te verkiezen boven een steekproeftelling.

Tabel 1. Aantal getelde ganzen in de provincie Groningen in juli 2024. Tevens is het percentage juvenielen (jongen uit broedseizoen 2024) en het aantal op leeftijd gecontroleerde ganzen gegeven.

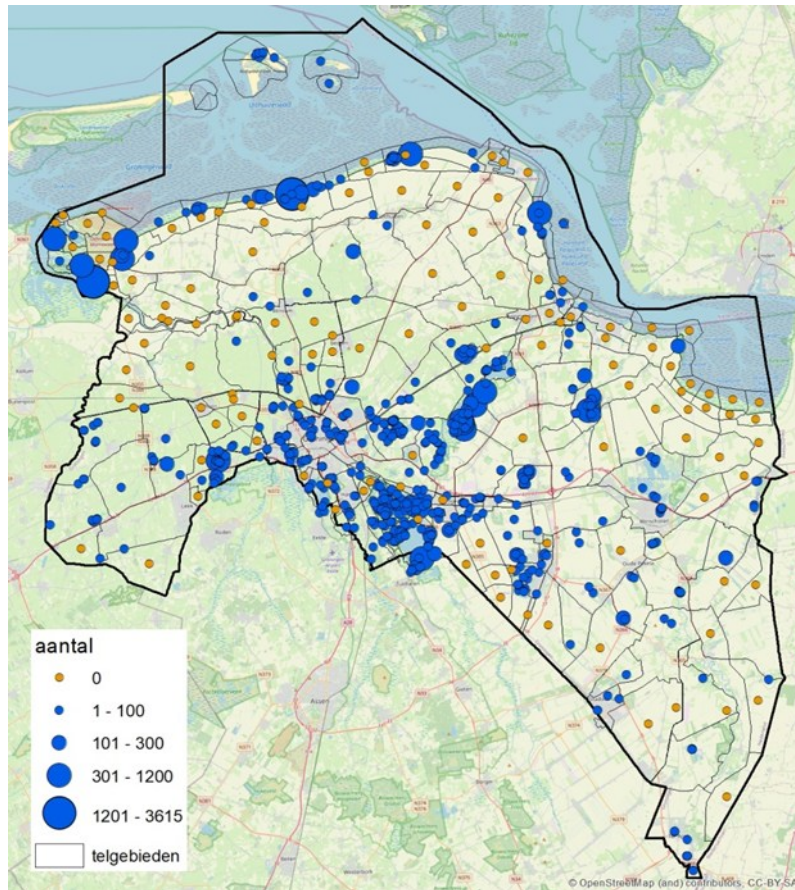
Soort	Totaal	Juv %	Aantal gecontroleerd
(Chinese) Knobbelgans	2	0,0	2
Kolgans	4	0,0	1
Dwerggans	1	-	0
Grauwe Gans	25.707	27,4	5990
Soepgans	611	8,8	408
Indische Gans	1	0,0	1
Keizersgans	1	0,0	1
Grote Canadese Gans	1433	30,8	1165
Brandgans	797	23,7	177
Nijlgans	1286	37,4	794
hybride Canadese Gans x Grauwe Gans	33	41,4	29
Hybride Canadese Gans x Brandgans	1	-	0
Totaal alle soorten	29.877		

Figuur 2. Som van alle getelde ganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024, onderscheiden naar tellingen in vaste steekproefgebieden (lijn, zie bijlage 1 voor ligging gebieden) en totalen op basis van integrale tellingen van de hele provincie (staaf).

Tijdens de julitelling zijn concentraties ganzen veelal gebonden aan specifieke (waterrijke) regio's. Favoriet zijn vooral het Lauwersmeer, de Noordkust, het Eems-Dollardgebied, rondom het Leekstermeer, rondom de stad Groningen en in de natte as van het Zuidlaardermeer naar het Schildmeer, inclusief het Hondshalstermeer (figuur 3). Soortspecifiek kent het verspreidingsbeeld evenwel nuances (zie verderop bij de soortbesprekingen). In de grote open landbouwgebieden zonder nabijheid van grotere wateren waren amper ganzen te vinden. Merk in deze context wel op dat de concentratie in waterrijke gebieden deels is ingegeven door het moment van tellen (overdag, als ganzen doorgaans op het water zitten) en dus niet een representatief beeld geeft van waar de ganzen foerageren. Niettemin is een groot deel van het landbouwgebied onaantrekkelijk vanuit ganzenperspectief, omdat het te ver van rustplaatsen is gelegen. Het algemene verspreidingsbeeld past verder goed bij de bevindingen uit voorgaande jaren.

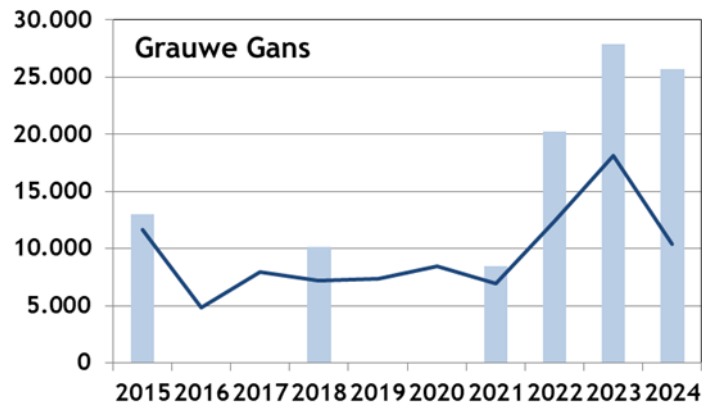
Het percentage juveniele vogels in de waargenomen groepen verschilde per soort. Onder Grauwe Ganzen werden 27,4% juvenielen geteld (tabel 1). Dit is vergelijkbaar met 2023 maar aan de hoge kant in landelijk perspectief (zie figuur 4.10 in Hornman et al. 2024). Bij Grote Canadese Gans ging het bij de telling om 30,8% juvenielen, bij Nijlgans om 37,4. Bij de soortbesprekingen verderop wordt een nadere duiding van het broedsucces gegeven.

Figuur 3. Verspreiding van ganzen (som alle soorten) in de provincie Groningen in juli 2024.

3.2 Grauwe Gans

Het aantal Grauwe Ganzen bleef lange tijd redelijk stabiel, maar liet in 2022-2023 een opvallende toename zien die ook met alleen de steekproefgebieden goed zou zijn opgepikt (figuur 4). In 2024 bleef het aantal daarentegen op het niveau van 2023, maar zou volgens de steekproefgebieden een afname hebben plaatsgevonden. Grotere aantallen werden vooral aangetroffen in het Lauwersmeer, rondom het Hondshalstermeer, in het Roegwold in Midden-Groningen en in het Zuidlaardermeergebied (figuur 5,6), maar duidelijk is ook dat concentraties voorkomen buiten de voorheen als steekproefgebied aangewezen telgebieden (weergegeven in blauw in figuur 6). Voorbeelden daarvan zijn gebieden langs de Noordkust en de omgeving van het nieuwe broedeiland "Stern" in de Eems ter hoogte van Bierum. Zowel in het Roegwold als in het Zuidlaardermeergebied werden in 2024 meer Grauwe Ganzen geteld dan in 2023 (figuur 5), waarschijnlijk vooral gevolg van uitbreiding van lokale broedpopulaties. Zowel in het Lauwersmeer als bij het Hondshalstermeer werden in 2024 minder Grauwe Ganzen geteld, maar bleven de aantallen wel op een hoog niveau in vergelijking met eerdere jaren. In de Dollard is een sterke dynamiek zichtbaar, met in 2024 opvallend weinig Grauwe Ganzen. Vooral daar, maar ook in het Lauwersmeer en bij het Hondshalstermeer, is het aandeel niet-broedvogels waarschijnlijk veel groter, en ook onderhevig aan een grotere jaarlijkse dynamiek, in vergelijking met gebieden met grote broedpopulaties, zoals het Roegwold en het Zuidlaardermeergebied. In stedelijk gebied komen Grauwe Ganzen verhoudingsgewijs weinig voor.

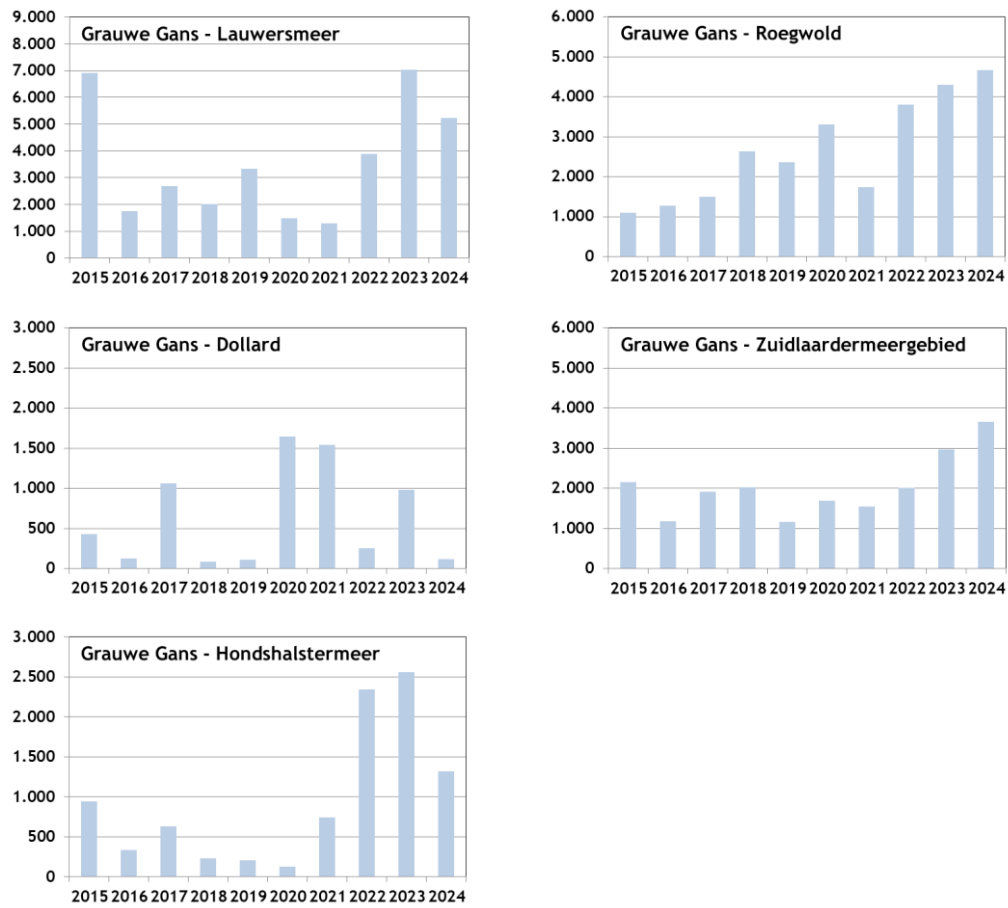

Figuur 4. Aantal getelde Grauwe Ganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024, onderscheiden naar tellingen in vaste steekproefgebieden (lijn, zie bijlage 1 voor ligging gebieden) en totalen op basis van integrale tellingen (staaf).

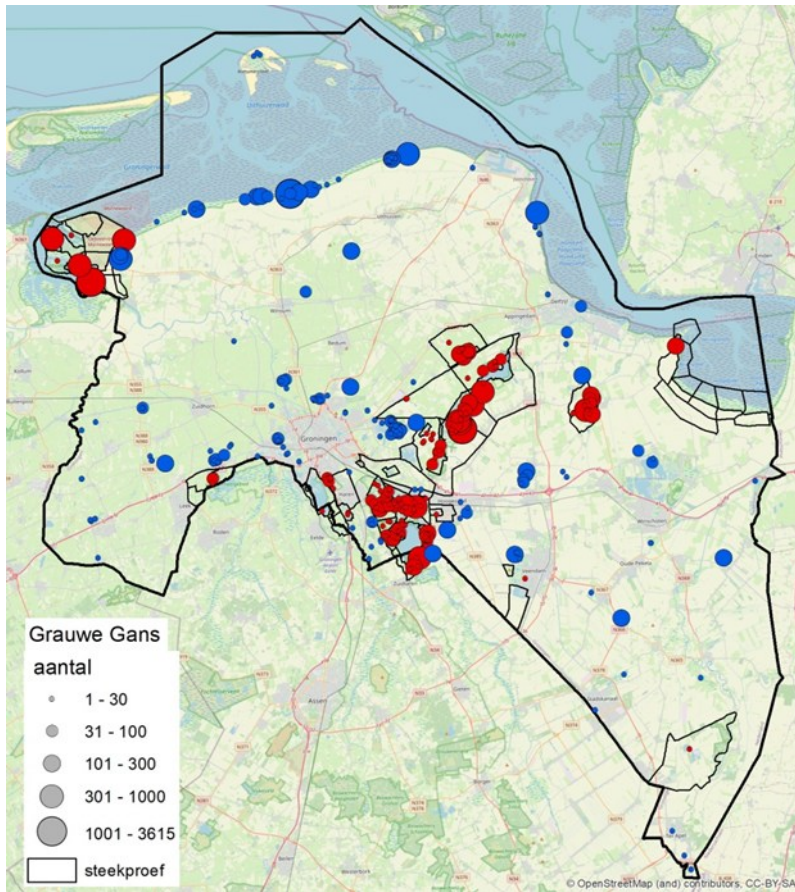
Gemiddeld over alle jaren werden in groepen Grauwe Ganzen 23% juvenielen vastgesteld (figuur 7). Dit ligt duidelijk boven het landelijke gemiddelde van 16% in de periode 2015-2021 (zie figuur 4.10 in Hornman et al. 2024), wat suggereert dat de Groningse broedvogels betere broedresultaten hebben. Het broedsucces in 2024 was bovengemiddeld ten opzichte van de in Groningen verzamelde reeks, met 27,4% eerstejaars. Overeenkomstige resultaten werden ook in 2023 genoteerd. Een vergelijkbare toename in broedsucces in de afgelopen jaren werd ook over de grens in Duitsland in Nordrhein-Westfalen vastgesteld (Koffijberg & Kowallik 2024) en bleef dus niet alleen beperkt tot Groningen.

Nog in bewerking zijnde gegevens van het Broedvogel Monitoring Project (BMP) van Sovon wijzen er op dat het aantal broedparen van Grauwe Ganzen in Groningen in 2024 een sprong naar boven maakte (Boele et al. in voorbereiding). In de periode 2013-2024 groeide het aantal broedvogels met gemiddeld 9% per jaar. Zoals boven aangegeven, zal dit vermoedelijk een belangrijke drijfveer zijn voor de oplopende juli-aantallen in het Roegwold en in het Zuidlaardermeergebied (net als het bovengemiddelde broedsucces).

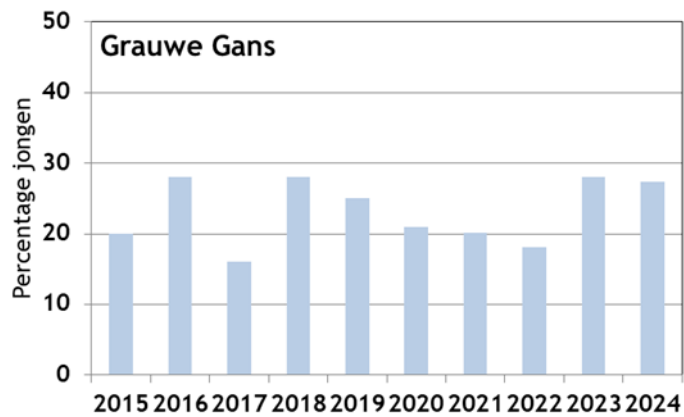
Zoals in de voorgaande rapportage veronderstelt, wijst het in landelijk opzicht gemiddeld grotere aandeel juvenielen erop, dat de aantalsontwikkeling in Groningen in relatieve zin wat 'achterloopt' op de landelijke ontwikkeling, omdat Groningen relatief laat door Grauwe Ganzen als broedvogel werd gekoloniseerd (Voslamber & Koffijberg 2017), terwijl elders de aantallen reeds hun maximale capaciteit bereikten (en navenant minder broedsucces hadden, omdat veilige broedplaatsen of het voedsel voor de families beperkend wordt). In het rivierengebied bijvoorbeeld, is de broedpopulatie stabiel, terwijl ze in Flevoland zelfs afneemt (Sovon 2024). Buiten de bekende en traditionele concentratiegebieden in de zomer, zien we over de jaren vooral grotere aantallen langs de Noordkust en in het Eemsmondgebied verschijnen. Hier is het aannemelijk dat het vooral om niet-broedvogels gaat, gezien het beperkte broedhabitat (grootschalig akkerbouwgebied) in het directe achterland. Dat geldt ook voor de Dollard, waar de aantallen waarschijnlijk in uitwisseling staan met gebieden aan de Duitse zijde van het gebied, en daarom grote fluctuaties van jaar op jaar laten zien (de telling is in feite een momentopname).

Figuur 5. Aantal getelde Grauwe Ganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024 in een selectie van belangrijke gebieden met jaarlijks vergelijkbare telinspanning (zie bijlage 1 voor gebieden). Let op verschillende schaalverdeling.

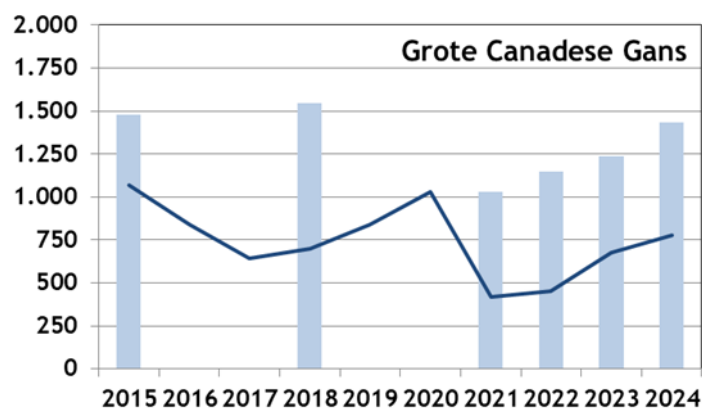
Figuur 6. Verspreiding van Grauwe Gans in de provincie Groningen in juli 2024. Rode symbolen geven de aantallen in de langjarig getelde steekproefgebieden (zie bijlage 1), blauwe symbolen de gebieden die alleen bij integrale tellingen zoals in 2024 werden geteld.

Figuur 7. Broedsucces van Grauwe Ganzen in de provincie Groningen, uitgedrukt als het percentage jonge vogels (juvenielen) in groepen ganzen tijdens de julitelling.

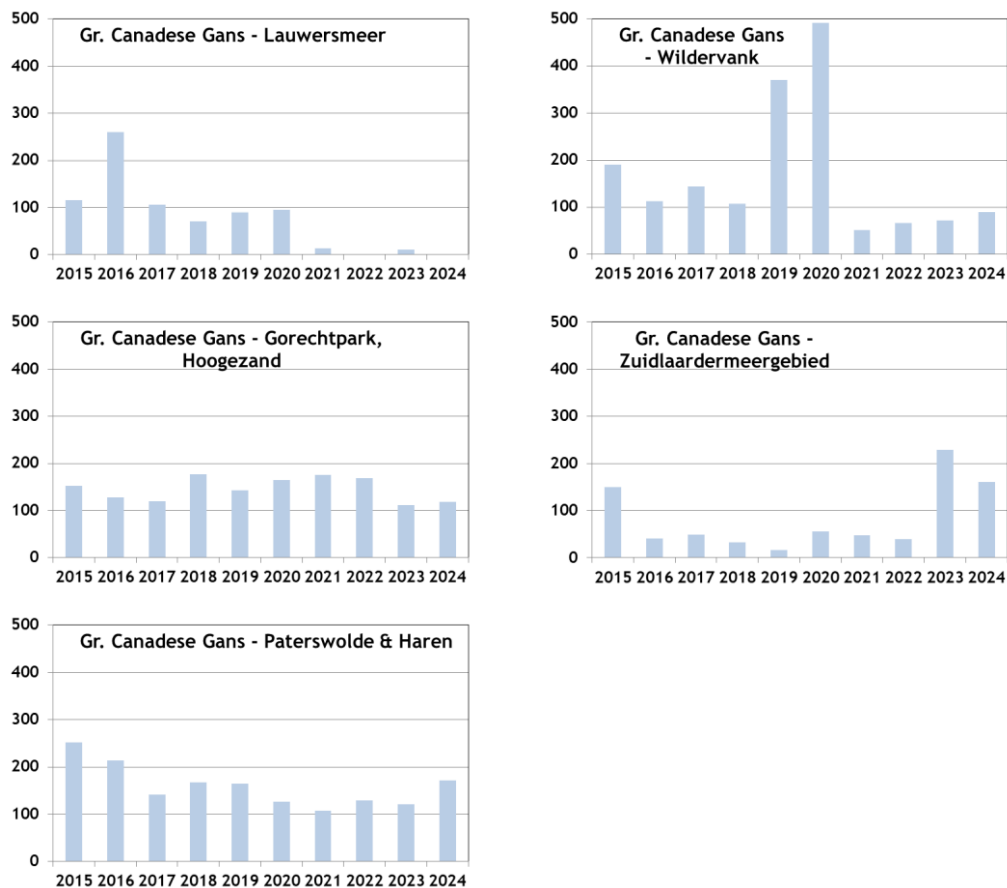
3.3 Grote Canadese Gans

Het aantal Grote Canadese Ganzen in 2024 steeg licht ten opzichte van de tellingen in 2021-2024 (die trend zou ook met de steekproefgebieden worden opgepikt), maar lag nog altijd beneden het niveau van de integrale tellingen in 2015 en 2018 (figuur 8). Een opvallende aantalstoename was vooral zichtbaar in het Zuidlaardermeergebied (net als in 2023), maar in andere belangrijke gebieden zien we vooral een stabiel beeld (Gorechtpark Hoogezand, Paterswolde en Haren) of zelfs een afname (Lauwersmeer, Wildervank) (figuur 9). In Wildervank/Veendam werden in 2021 voorafgaand aan de julitelling 600 Grote Canadese Ganzen op last van de gemeente weggevangen (zie Koffijberg & de Boer 2021) en sindsdien bleef het aantal hier op een laag maar licht groeiend peil. Net als in eerdere jaren werden Grote Canadese Ganzen in 2024 in een beperkte regio aangetroffen, en wel voornamelijk rondom de stad Groningen, in het Zuidlaardermeergebied alsmede clusters bij het Hondshalstermeer, in Winschoten en in Stadskanaal (figuur 10). Vergeleken met de andere soorten is de Grote Canadese Gans de meest uitgesproken 'stadsgans'.

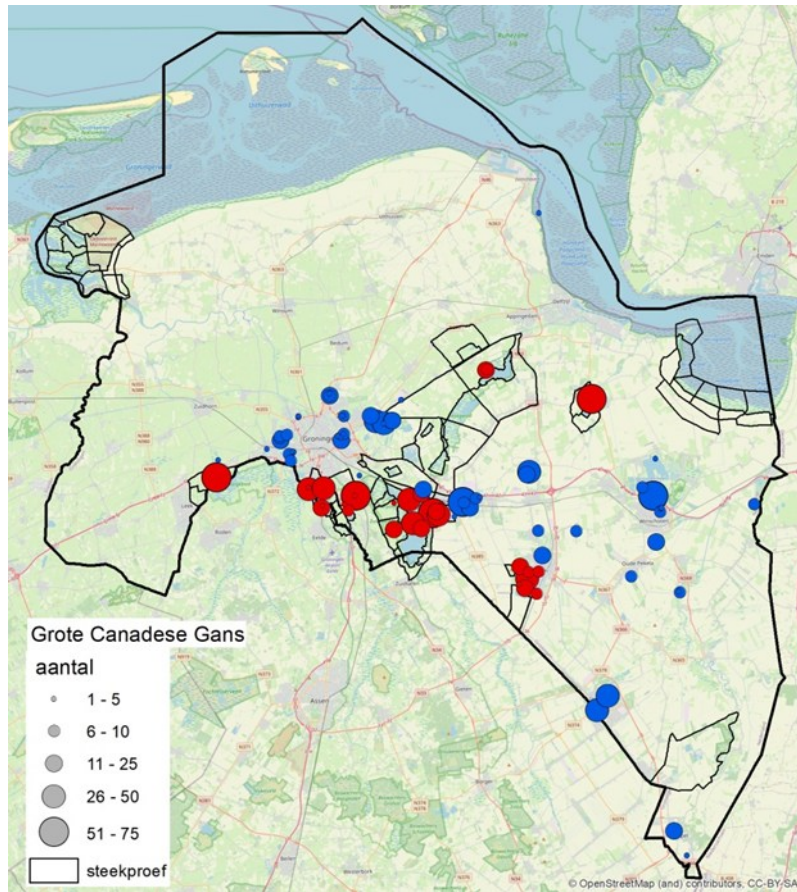
Figuur 8. Aantal getelde Grote Canadese Ganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024, onderscheiden naar tellingen in vaste steekproefgebieden (lijn, zie bijlage 1 voor ligging gebieden) en totalen op basis van integrale tellingen (staaf).

Het broedsucces zoals dat in 2024 werd gemeten paste goed bij de bevindingen tijdens integrale tellingen in 2021-2023 en was met 30,8% zelfs het hoogste in de reeks (figuur 11). Op langere termijn valt een toename op, maar we interpreteren dit als een gevolg van het wegvangen van de ruiende vogels in Wildervank/Veendam (vgl. figuur 9), waardoor het aandeel broedvogels in de totale telling groter werd ten opzichte van het aantal niet-broedvogels. Het broedsucces zoals dat in 2021-2014 in Groningen werd gevonden past goed bij gegevens van elders, zoals Nordrhein-Westfalen in Duitsland (Koffijberg & Kowallik 2024).

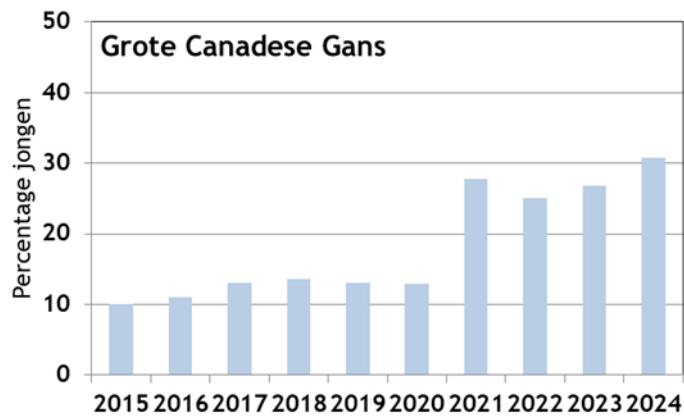

Figuur 9. Aantal getelde Grote Canadese Ganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024 in een selectie van belangrijke gebieden met jaarlijks vergelijkbare telinspanning (zie bijlage 1 voor gebieden).

Het broedsucces zoals dat in 2024 werd gemeten paste goed bij de bevindingen tijdens integrale tellingen in 2021-2023 en was met 30,8% zelfs het hoogste in de reeks (figuur 11). Op langere termijn valt een toename op, maar we interpreteren dit als een gevolg van het wegvangen van de ruiende vogels in Wildervank/Veendam (vgl. figuur 9), waardoor het aandeel broedvogels in de totale telling groter werd ten opzichte van het aantal niet-broedvogels. Het broedsucces zoals dat in 2021-2024 in Groningen werd gevonden past goed bij gegevens van elders, zoals Nordrhein-Westfalen in Duitsland (Koffijberg & Kowallik 2024).

Figuur 10. Verspreiding van Grote Canadese Gans in de provincie Groningen in juli 2024. Rode symbolen geven de aantallen in de langjarig getelde steekproefgebieden (zie bijlage 1), blauwe symbolen de gebieden die alleen bij integrale tellingen zoals in 2024 werden geteld.

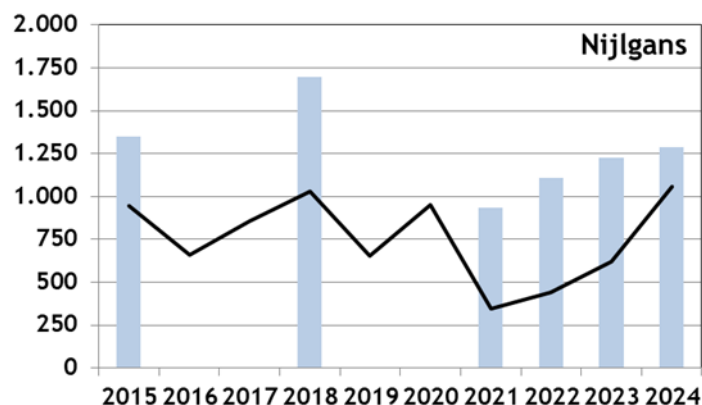
Figuur 11. Broedsucces van Grote Canadese Gans in de provincie Groningen, uitgedrukt als het percentage eerstejaars vogels in groepen ganzen tijdens de julitelling.

Het aantal Grote Canadese Ganzen in Groningen lijkt langzaam weer naar het niveau van 2015 en 2018 te 'kruipen', maar vertoont dus geen duidelijke toename op lange termijn. Het wegvangen van een groot aantal ruiende vogels in de bebouwde kom van Wildervank/Veendam in 2021, op dat moment één van de *hotspots* in de verspreiding van Grote Canadese Ganzen in Groningen, lijkt een dempende werking op de aantalsontwikkeling te hebben gehad. Als gevolg daarvan nam ook het aandeel broedvogels

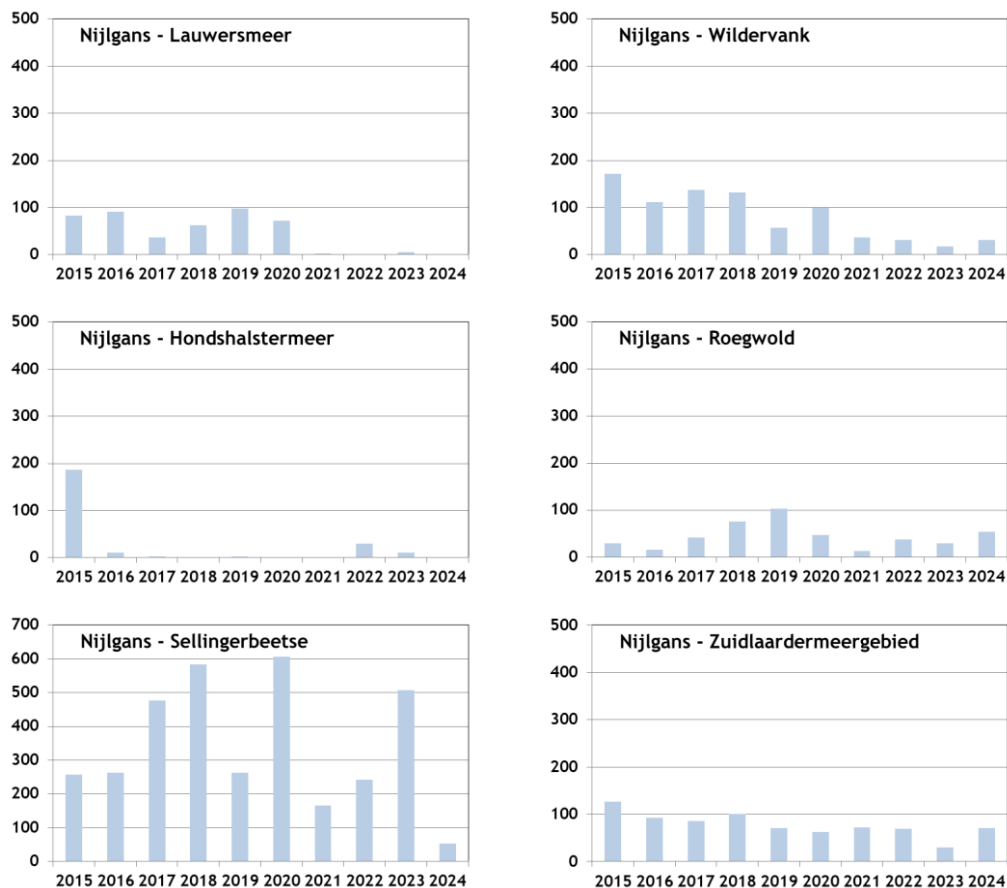
in de getelde aantallen verhoudingsgewijs toe, en daarmee ook het aandeel eerstejaars vogels (figuur 11). Resultaten van het Broedvogelmonitoring Project (BMP) voor 2024 wijzen er op dat het aantal broedende Grote Canadese Ganzen in Groningen nog steeds in de lift zit (Boele et al. in voorbereiding), maar wel met een lagere groeisnelheid dan voorheen. Sinds 2013 nam het aantal broedparen met gemiddeld 2% per jaar toe. Vergeleken met Grauwe Ganzen zijn Grote Canadese Ganzen in juli vooral aan stedelijk gebied gebonden. In grote delen van Noord-Groningen en langs de kust komen ze dan vrijwel niet voor; in het Lauwersmeer namen ze zelfs af (afnemende ruiconcentratie?) (vgl. figuur 9). De reguliere winterganzentellingen vanaf september wijzen er op dat vanaf de nazomer groepen Grote Canadese Ganzen wel een veel ruimere verspreiding kennen en vooral in Oost-Groningen op tal van plaatsen aanwezig zijn (graanstoppel en later ook maisstoppel).

3.4 Nijlgans

Het aantal Nijlganzen dat in juli in de provincie Groningen verbleef lag in dezelfde orde van grootte als het aantal Grote Canadese Ganzen. En ook bij Nijlganzen waren de aantallen in het begin van de serie tellingen groter dan tegenwoordig (figuur 12). Sinds 2021 nam het aantal jaarlijks toe en ook in 2024 lag een aantal een fractie (+5%) boven dat van 2023. Voor afzonderlijke gebieden waren sinds 2015 weinig eenduidige trends te bespeuren. Op de belangrijkste locatie, de zandwinplassen bij Sellingerbeetse, fluctueerden de aantallen sterk van jaar op jaar (tot maximaal 600 vogels) (figuur 13). In het Lauwersmeer, bij het Hondshalstermeer en in Wildervank nam de soort over de hele reeks vanaf 2015 duidelijk af, terwijl ook in het Roegwold bij de laatste tellingen minder Nijlganzen werden geregistreerd dan in het begin van de reeks. Zoals uit het verspreidingsbeeld naar voren komt zijn er een aantal hele specifieke locaties waar zich in juli grote aantallen (ruiende) Nijlganzen concentreren, te weten het Botjeszandgat bij Noordbroek, Heeresmeer bij Nieuwe-Pekela en Kruielwerk bij Alteveer (figuur 14).

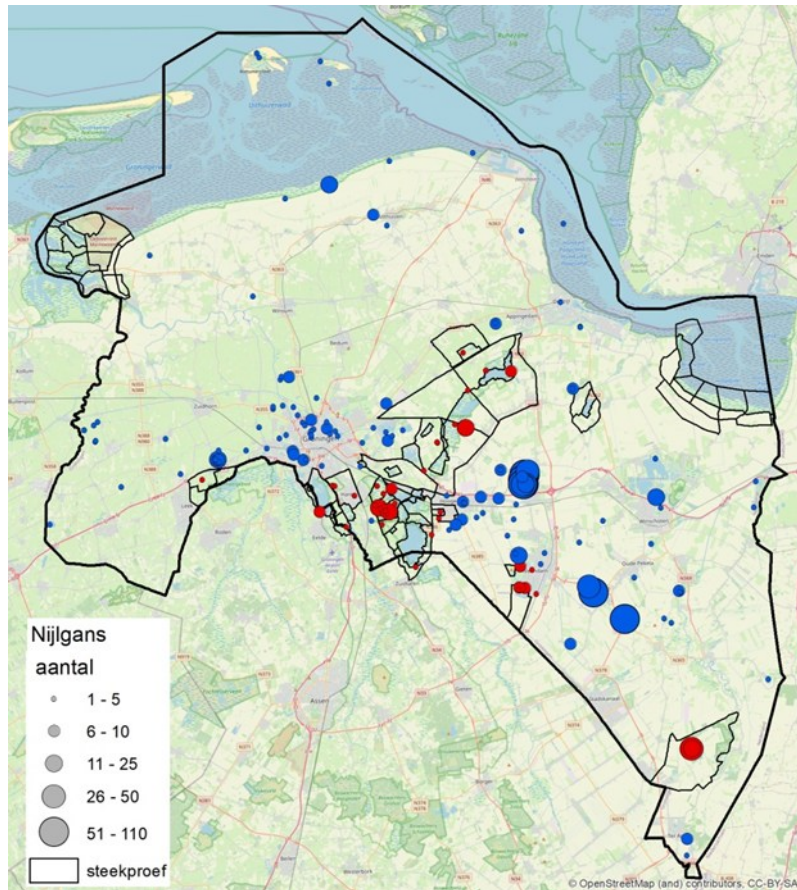
Figuur 12. Aantal getelde Nijlganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024, onderscheiden naar tellingen in vaste steekproefgebieden (lijn, zie bijlage 1 voor ligging gebieden) en totalen op basis van integrale tellingen (staaf).

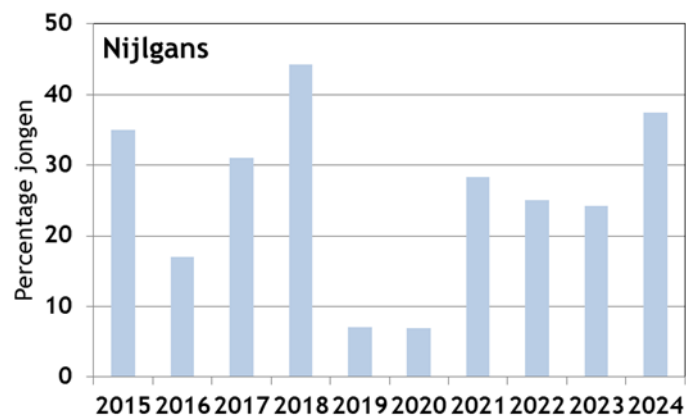
Figuur 13. Aantal getelde Nijlganzen in de provincie Groningen in juli 2015-2024 in een selectie van belangrijke gebieden met jaarlijks vergelijkbare telinspanning (zie bijlage 1 voor gebieden). Let op verschillende schaalverdeling.

Het aandeel eerstejaars was hoog maar paste in de bandbreedte van eerdere bevindingen (figuur 15). Bij Nijlganzen werden in sommige jaren meer dan 30% eerstejaars vogels geteld, met een opvallende dip in 2019-2020. Zoals in eerdere rapporten aangegeven is het jongenpercentage afhankelijk van de telstrategie. Zowel in 2019 als 2020 werden alleen de steekproefgebieden geteld, waarin de zandwinplassen met ruiende (dus niet-broedende) vogels domineren en een navenant klein aantal jongen werd geteld. Bij integrale tellingen als in 2015, 2018 en 2021-2024 lag het aandeel jonge vogels hoger. De eerder gesuggereerde afname in broedsucces over 2021-2023 werd doorbroken door het broedseizoen van 2024.

Gegevens van het Broedvogel Monitoring Project (BMP) wijzen er op dat het aantal broedende Nijlganzen in Groningen na 2019 tendeerde naar een afname (zie <https://stats.sovon.nl/stats/soort/1700/?prov=GR>), maar dat in 2023 en ook in 2024 enig herstel ten opzichte van deze afname optrad (over de laatste twaalf jaar gerekend is de trend stabiel, Boele et al. in voorbereiding). Gezien het grote aantal niet-broedende (deels ook ruiende) Nijlganzen dat tijdens de julitelling wordt gezien, is het maar de vraag hoe vergelijkbaar de broedvogelaantallen en de juli-aantallen zijn, maar in ieder geval voor 2023 en 2024 passen beide in een context van licht groeiende aantallen.

Figuur 14. Verspreiding van Nijlgans in de provincie Groningen in juli 2024. Rode symbolen geven de aantallen in de langjarig getelde steekproefgebieden (zie bijlage 1), blauwe symbolen de gebieden die alleen bij integrale tellingen zoals in 2024 werden geteld.

Figuur 15. Broedsucces van Nijlgans in de provincie Groningen, uitgedrukt als het percentage eerstejaars vogels in groepen ganzen tijdens de jultelling.

4 Samenvatting en conclusies

Sinds juli 2015 voerden medewerkers van Sovon Vogelonderzoek Nederland in opdracht van de Provincie Groningen rond half juli tellingen uit van overzomerende ganzen in de provincie Groningen. Belangrijkste doel van die tellingen was het in kaart brengen van de aantallen, verspreiding en het broedsucces. In het begin wisselden integrale tellingen (2015, 2018) en tellingen in de belangrijkste gebieden (2016, 2017-2020, zie bijlage 1) elkaar af. Sinds 2021 werd jaarlijks een integrale, dus provincie-dekkende telling uitgevoerd. Via zo'n telling ontstaat een completer beeld van de dynamiek in de aantallen, verspreiding en het broedsucces, zoals ook blijkt uit de vergelijking van de trends in de belangrijkste gebieden en die voor de hele provincie (vgl. figuur 4). Gegevens werden volgens een vaste systematiek verzameld, gevalideerd en verwerkt, vergelijkbaar met de routines voor de tellingen in het winterhalfjaar. Daarbij werden alle ganzen, ongeacht hun groepsgrootte op groepsniveau (~ perceelsniveau) vastgelegd in het veld (m.b.v. de app Avimap) en na afloop van de telling en na validatie van de gegevens via een Geografisch Informatie Systeem (GIS) aan de Provincie ter beschikking gesteld.

In juli 2024 werden in de provincie Groningen 29.877 ganzen geteld, waarvan 86% bestond uit Grauwe Ganzen. Daarnaast werden relevante aantallen geteld van de Grote Canadese Gans (1433) en de Nijlgans (1286). Afgezien van vermoedelijk niet fitte overwinterende vogels die zijn blijven hangen (Kolgans) en ontsnapte dieren (Dwerggans, Indische Gans, Keizersgans) is het aannemelijk dat het verder vooral om Groningse broedvogels en hun jongen gaat, daarnaast om mislukte broedvogels, niet-broedende ganzen en/of ruiende ganzen. Niet-broedende en/of ruiende ganzen zijn niet persé afkomstig uit de provincie Groningen zelf. Aflezingen van gemerkte ganzen lieten eerder zien dat vogels die in juli in Groningen worden geteld afkomstig kunnen zijn tot uit de zuidelijke helft van het land (Grote Canadese Gans) en van over de grens in Duitsland (Grauwe Gans) (o.a. Koffijberg & de Boer 2021).

Concentraties ganzen bevonden zich in juli 2024 vooral in het Lauwersmeer, langs de Noordkust en in het Eems-Dollardgebied (voornamelijk Grauwe Ganzen), in de natte as van het Zuidlaardermeer naar het Schildmeer (Grauwe Gans), bij het Hondshalstermeer (Grauwe Gans), in de omgeving van Groningen, Haren en Hoogezand (Grote Canadese Gans), Wildervank/Veendam en Stadskanaal (Grote Canadese Gans, Nijlgans), bij de Blauwe Stad (Grote Canadese Gans) en op een aantal zandwinplassen verspreid over de provincie (Nijlgans). In grote delen van het (droge) landbouwgebied in Noord-Groningen, het Westerkwartier en in Oost- en Zuidoost-Groningen werden heel weinig of helemaal geen ganzen gevonden. Deels is dat ook gevolg van de telstrategie, die er op gericht is de ganzen overdag te tellen, als ze zich doorgaans ophouden in waterrijke gebieden, en van daaruit in de vroege ochtend en avond uitzwermen over het omliggende landbouwgebied om te foerageren. Meestal liggen die voedselgebieden in de nabijheid van de rustplaatsen (vgl. Koffijberg et al. 2019) maar de afstanden van rustplaats tot voedselgebied zijn kleiner dan in de winter zodat de aanwezige ganzen zich minder over de provincie verspreiden. Overwintelaars als Toendrarietgans en Kolgans leggen doorgaans grotere afstanden (deels meer dan 10 km) af tussen slaap/rustplaats en voedselterrein en komen daarom op veel uitgebreidere schaal in de provincie voor.

Werden van 2015-2021 van alle soorten samen overwegend stabiele aantallen geteld, vond in 2022 en 2023 een opvallende toename plaats. Deze toename werd voornamelijk gevoed door een groter aantal Grauwe Ganzen. In 2024 vielen de totalen, en ook de aantallen

Grauwe Ganzen, een fractie terug ten opzichte van 2023. Daar staat tegenover dat de broedpopulatie van de Grauwe Gans volgens de BMP-gegevens van Sovon nog steeds groeiende is, zodat op korte termijn een verdere toename van de aantallen in juli niet onwaarschijnlijk is, zeker in regio's waar vooral broedvogels domineren (bijvoorbeeld het Zuidlaardermeergebied en Roegwold in Midden-Groningen). Elders zal de ontwikkeling vaker afhangen van de dynamiek in aantallen niet-broedvogels.

Ook bij de Grote Canadese Gans zit het aantal in Groningen broedende vogels volgens BMP-gegevens nog steeds in de lift. De aantallen in juli lijken zich na een eerdere afname nu weer naar het niveau van 2015-2018 te bewegen. In retrospectief is goed te zien dat het wegvangen van c. 600 Grote Canadese Ganzen in de bebouwde kom van Wildervank/Veendam, voorafgaand aan de telling in juli 2021, een dempende werking op de trend had.

Nijlgans is de enige van de drie soorten die de afgelopen periode geen toename als broedvogel te zien gaf (de populatie wordt sinds 2013 als stabiel geclassificeerd), al waren de aantallen in 2023 en 2024 groter dan in voorgaande jaren. Gezien het grote aantal niet-broedende (deels ook ruiende) Nijlganzen dat tijdens de julitelling wordt gezien, is het de vraag hoe vergelijkbaar de broedvogelaantallen en de juli-aantallen zijn. Ontwikkeling in de komende jaren hangt dan vermoedelijk ook vooral af van de ontwikkeling op ruiplaatsen op de diverse zandwinplassen in de provincie.

5 Dankwoord

Namens Sovon werd de telling in 2024 uitgevoerd door: Peter de Boer, Vincent de Boer (coördinatie), Symen Deuzeman, Thijs Glastra, Henk Koffijberg, Frank Majoor, Petra Manche, Jeroen Nienhuis & Sjouke Scholten.

Voor het Groningse deel van het Lauwersmeer werden gegevens gebruikt van de maandelijkse watervogeltelling in juli, die wordt gecoördineerd en uitgevoerd door de vogeltelgroep Lauwersmeer (organisatie Nico Beemster) en Staatsbosbeheer. De aanwezige aantallen op de Rottums werden verzameld door de daar aanwezige vogelwachters, onder regie van Rijkswaterstaat.

Erik van Winden (Sovon) droeg zorg voor het samenvoegen van gegevensbestanden, de vervaardiging van de kaarten en het beheer van de database met telgegevens. Kees Koffijberg verzorgde de projectleiding bij Sovon en de rapportage.

Vanuit de Provincie Groningen was de projectbegeleiding in handen van Diederik van Dullemen. Alco van Klinken en Miranda Berghuis, beide Provincie Groningen, bekeken het concept en gaven enkele waardevolle aanwijzingen voor verbeteringen.

Literatuur

de Boer V. & Voslamber B. 2010. Hoeveel overzomerende ganzen telt Nederland? Sovon-nieuws 23(2): 3-4.

de Boer V. & Koffijberg K. 2015. Zomerganzen Provincie Groningen in 2015. Sovon-rapport 2015/59. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

de Boer V. & Koffijberg K. 2016. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2016. Sovon-rapport 2016/49. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

de Boer V. & Koffijberg K. 2017. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2017. Sovon-rapport 2017/48. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

de Boer V. & Koffijberg K. 2018. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2018. Sovon-rapport 2018/45. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

de Boer V. & Koffijberg K. 2019. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2019. Sovon-rapport 2020/23. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Castelijns H. 2003. Monitoring van ganzen in Zeeuws-Vlaanderen in 2003. Rapport VWG Duumpje/Steltkluut.

FBE Groningen 2023. Groninger ganzenakkoord 2023-2029. <https://groningen.faanabeheereenheid.com/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/Ganzenakkoord-Groningen-2023-2029.pdf> (geraadpleegd 12 juni 2024).

Hornman M., Koffijberg K. & Louwe Kooijmans J. 2023. Handleiding Sovon Watervogel- en Slaapplaatsmonitoring. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Hornman M., Koffijberg K., van Oostveen C., van Winden E., Louwe Kooijmans J., Kleefstra R., Vergeer J.W. & Soldaat L. 2024. Watervogels in Nederland in 2021/2022. Sovon rapport 2024/22, RWS-rapport BM 24.04. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

van der Jeugd H.P., Voslamber B., van Turnhout C., Sierdsema H., Feige N., Nienhuis J. & Koffijberg K. 2006. Overzomerende ganzen in Nederland: grenzen aan de groei? Sovon-onderzoeksrapport 2006/02. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.

Koffijberg K 2022. Bruterfolgsmonitoring bei Gänsen und Schwänen: Bestimmung von Alt- und Jungvögeln. Version 15.10.2022. Dachverband Deutscher Avifaunisten, <https://austausch.dda-web.de/s/Bestimmung-GuS-Jungvoegel>.

Koffijberg K. & de Boer V. 2021. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2020 en 2021. Sovon-rapport 2021/53. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Koffijberg K. & de Boer V. 2024. Zomerganzen in de provincie Groningen in 2022 en 2023 en trends sinds 2015. Sovon-rapport 2024/39. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Koffijberg K. & Kowallik C. 2024. Ergebnisse der Gänsezählungen in Nordrhein-Westfalen im Juli 2024. NWO Monitoringbericht 2024/01. Nordrhein-Westfälischen Ornithologengesellschaft. https://www.nw-ornithologen.de/images/textfiles/monitoring_downloads/Sommergaense_2024.pdf

Koffijberg K., van den Bremer L. & van Winden E. 2020. Ontwikkeling van ganzenaantallen, ganzenschade en overzicht van beheersmaatregelen voor ganzen in de provincie Groningen. Sovon rapport 2020/35. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Landelijke Technische Werkgroep Zomertelling ganzen 2012. Protocol zomertelling ganzen, gezamenlijk protocol voor de provinciale zomertellingen van ganzen. April 2012.

Schekkerman H. 2012. Aantalsschattingen van broedende ganzen in Nederland: een evaluatie en kwantificering van de onzekerheidsmarges. Sovon-rapport 2012/34, Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Schekkerman H. & Stahl J. 2022. Advies voor de uitvoering van het ganzenbeheer in de provincie Noord-Holland – onderdeel rekenkundige benadering ondergrens populatiebeheer. Sovon-notitie 2022/14. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Sørensen I.H., Germain R.R., Johnson F.A., Baveco H., Koffijberg K., & Madsen J. 2025. Population Status and Assessment Report 2025. EGMP Technical Report No. 26. Bonn, Germany.

Sovon 2024. Vogelbalans 2024. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

van Turnhout C., Voslamber B., Willems F. & van Houwelingen G. 2000. Trekgedrag en overleving van Grauwe Ganzen in de Ooijpolder. Limosa 76: 117-122.

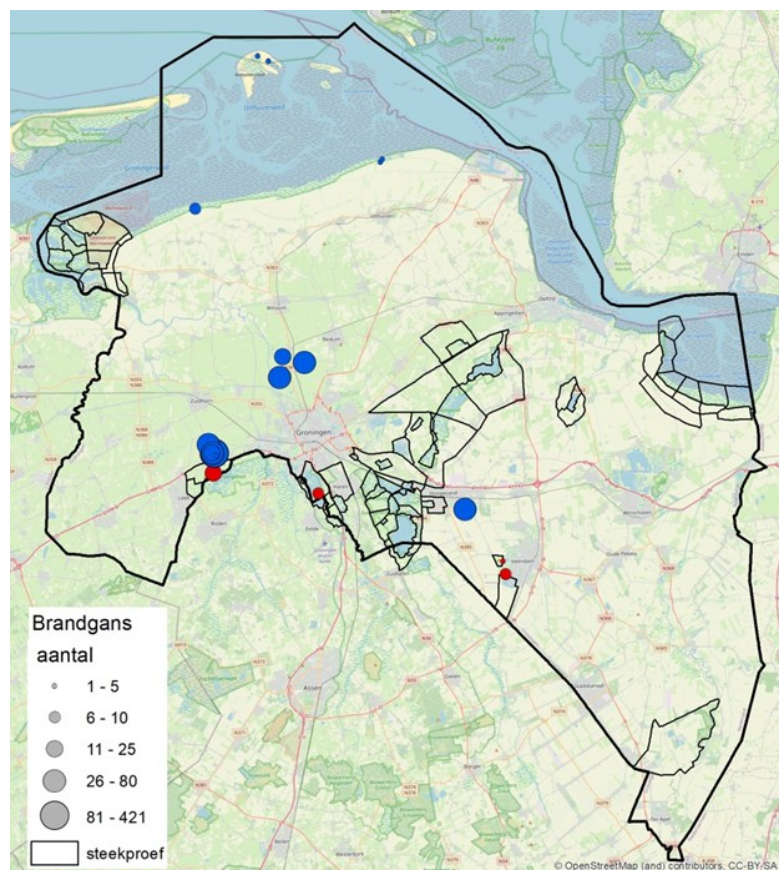
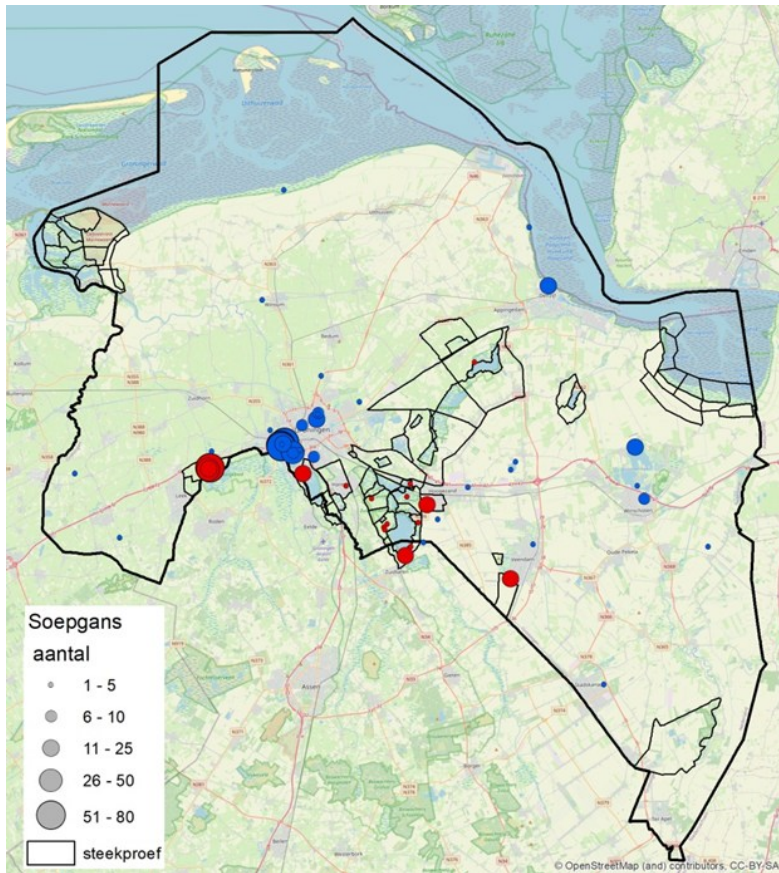
Voslamber B. & Koffijberg K. 2017. Status van Grauwe Gans en Grote Canadese Gans in de provincie Groningen in het zomerhalfjaar. Sovon-rapport 2017/42. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.

Bijlage 1 Ligging van steekproefgebieden t.b.v. zomerganstellingen in de provincie Groningen in 2016, 2017, 2019 en 2020

Regio
1. Lauwersmeer
2. Dollard
3. Hondshalstermeer
4. Hoogezand-Gorechtpark
5. Leekstermeer
6. Paterswolde-Haren
7. Sellingerbeetse
8. Wildervank
9. Roegwold
10. Zuidlaardermeergebied

Bijlage 2 Verspreiding Soepgans en Brandgans in Groningen tijdens de intergrale telling in juli 2024

Sovon Vogelonderzoek Nederland

Postbus 6521
6503 GA Nijmegen
Toernooiveld 1
6525 ED Nijmegen
024 7 410 410

info@sovon.nl
www.sovon.nl

Sovon Vogelonderzoek Nederland werkt met een ISO 9001 gecertificeerd kwaliteitsmanagementsysteem, gecertificeerd door EIK Certificering overeenkomstig ISO 9001:2015. Dit rapport is met uiterste zorg door Sovon (en eventuele andere partijen) opgesteld. Sovon aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van gegevens van dit onderzoek.

Niets uit dit rapport mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt d.m.v. druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Sovon en/of opdrachtgever.